

‘Das politische Welträtsel’

Ernst Haeckel en het Duitse liberalisme 1859-1900

DAAN WEGENER*

Inleiding

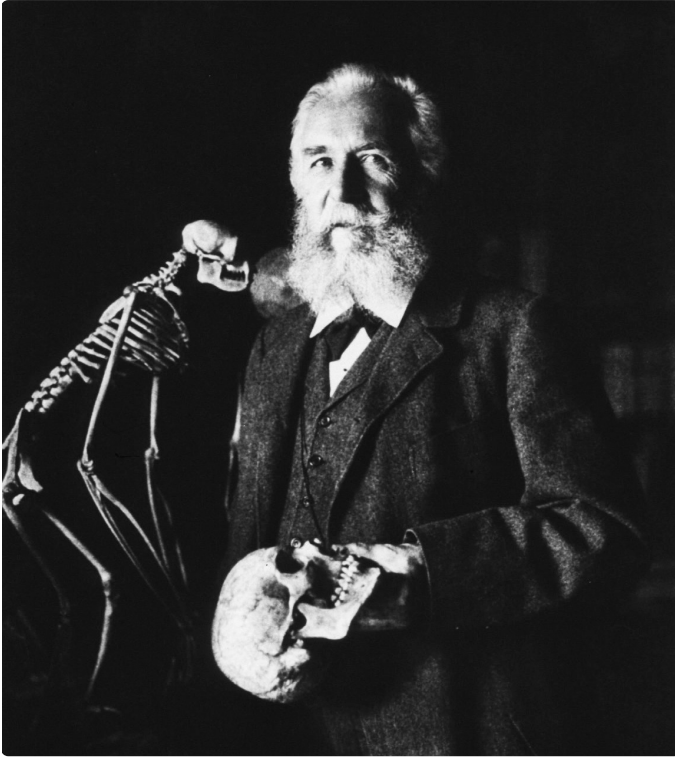
Het werk van de evolutionair-morfoloog en wetenschapspopularisator Ernst Haeckel is uiterst omstreden. Zijn sociaaldarwinisme is na de Tweede Wereldoorlog om begrijpelijke redenen in een kwaad daglicht komen te staan.¹ De meest expliciete veroordeling van Haeckel is waarschijnlijk Daniel Gasmans *The Scientific Origins of National Socialism in Ernst Haeckel*. Inmiddels hebben wetenschapshistorici het eenzijdig negatieve beeld genuanceerd.² Volgens de standaardkritiek is het anachronistisch om latere ontwikkelingen terug te projecteren op het werk van Haeckel. Zo ziet Robert Richards in Haeckel geen voorloper van het nazisme, maar een late vertegenwoordiger van een Duitse romantische traditie, die teruggaat op Alexander von Humboldt en Goethe. Met andere woorden Richards is meer geïnteresseerd in de intellectuele achtergronden, dan in de politieke en culturele werking van Haeckels denken.

Deze meer ‘historische’ benadering heeft in mijn ogen twee tekortkomingen. Ten eerste denk ik dat Haeckel op de eerste plaats in de context van zijn *eigen tijd* moet worden begrepen. Haeckel plaatste zichzelf weliswaar in een romantische traditie, maar dat neemt niet weg dat hij ook een product van zijn tijd was. Sterker nog: zijn ‘self-fashioning’ als opvolger van Goethe, kan zelf begrepen worden tegen de achtergrond van de Duitse cultuur van het einde van de negentiende eeuw. In dit artikel wordt Haeckel echter niet in een culturele maar in een politieke context geplaatst. Dit brengt ons bij het tweede punt. De ‘denazificatie’ van Haeckel heeft als bijproduct dat het lijkt alsof hij zich überhaupt niet met politiek bezighield. Dat is de indruk die ontstaat bij het lezen van Richards Haeckel-biografie, waarin Schelling meer aandacht krijgt dan Bismarck. Alfred Kelly maakt het punt expliciet wanneer hij in reactie op Gasman stelt dat ‘Haeckel ought not to be labeled a Social Darwinist’. Hij haalt een passage aan waarin Haeckel schrijft dat het gevaarlijk is om wetenschap voor politieke doeleinden te gebruiken, en merkt op dat

* Vrije Universiteit Amsterdam & Universiteit Utrecht; email: f.d.a.wegener@vu.nl

1 H. Conrad-Martius, *Utopien der Menschenzüchtung: der Sozialdarwinismus und seine Folgen* (München 1955); H.S. Hughes, *Consciousness and Society. The Reorientation of European Thought 1890-1930* (New York 1958); C.C. Gillispie, *The Edge of Objectivity. An Essay in the History of Scientific Ideas* (Princeton 1960); D. Gasman, *The Scientific Origins of National Socialism in Ernst Haeckel and the German Monist League* (London 1971); S.J. Gould, *Ontogeny and Phylogeny* (Cambridge 1977); J. Sandmann, *Der Bruch mit der humanitären Tradition: die Biologisierung der Ethik bei Ernst Haeckel und anderen Darwinisten seiner Zeit* (Stuttgart 1990); D. Gasman, *Haeckel's Monism and the Birth of Fascist Ideology* (New York 1998); R. Weikhart, ‘Progress through Racial Extermination: Social Darwinism, Eugenics, and Pacifism in Germany, 1860-1918’, *German Studies Review* 26 (2003) 275-276, 282-283. R. Weikhart, *From Darwin to Hitler. Evolutionary Ethics, Eugenics, and Racism in Germany* (New York 2004).

2 Vooral Robert J. Richards heeft zich ingespannen voor een rehabilitatie van Haeckel. Zie: R.J. Richards, ‘Ernst Haeckel's Alleged Anti-Semitism and Contributions to Nazi Biology’, *Biological Theory* 2 (2007) 97-103; idem,

Ernst Haeckel met menselijk schedel en skelet van een mensaap. Foto gemaakt door Nicola Perscheid uit: *Photographische Gesellschaft* (1904).

an examination of Haeckel’s popular books shows that he usually followed his own advice. [...] In *The Riddle of the Universe* [...] he touched on politics ‘but lightly’, stopping only to blast the ‘reactionary’ state for flinging itself into the arms of a ‘reactionary church’.³

The Tragic Sense of Life. Ernst Haeckel and the Struggle over Evolutionary Thought (Chicago 2008) ‘Appendix 2, 489-512; idem, ‘That Darwin and Haeckel were Complicit in Nazi Biology’, in: R.L. Numbers (ed.), *Galileo goes to Jail and other Myths about Science and Religion* (Cambridge 2009) 170-177. Minder recent, maar niet minder interessant is: A. Kelly, *The Descent of Darwin. The Popularization of Darwinism in Germany, 1860-1914* (North Carolina 1981) 101, 113, 120 e.v. Zie verder: P. Weindling, *Health, Race and German Politics between National Unification and Nazism, 1870-1945* (Cambridge 1989); R. Mocek, ‘Two Faces of Biologism. Some Reflections on a Difficult Period in the History of Biology in Germany’, in: W. Woodward en R.S. Cohen (eds.), *World Views and Scientific Discipline Formation* (Dordrecht 1991) 279-291. Ook de vele Duitstalige publicaties van het Ernst-Haeckel-Haus in Jena geven een genuanceerd beeld van Haeckel en zijn volgelingen.

³ Kelly, *The Descent of Darwin* (n. 2) 8, 113-114. Kelly citeert: ‘It was ‘dangerous,’ he [Haeckel], said to apply science to politics; and those who did produced nothing of ‘objective value’’. In het Duits luidt de passage: ‘Übrigens möchten wir bei dieser Gelegenheit nicht unterlassen darauf hinzuweisen, wie gefährlich eine [...] unmittelbare Übertragung naturwissenschaftlicher Theorien auf das Gebiet der praktischen Politik ist’. En iets verderop: ‘Wenn ich hier und da gelegentlich eine politische Äußerung getan oder eine politische Nutzenanwendung naturwissenschaftliche Theorien gegeben habe, so haben diese subjektiven Meinungen keinen objektiven Wert’; E. Haeckel, ‘Freie Wissenschaft und Freie Lehre [1878]’, in: *Gemeinverständliche Werke* (in het vervolg aangeduid als GW), dl. 5 (Leipzig 1924) 271. [cursivering DW]. Merk op dat wat Kelly als ‘those’ aanduidt in het origineel naar de auteur zelf verwijst.

Dit beeld past bij het door Haeckel gecultiveerde imago van een onpolitieke Duitser. Maar dit stereotype kon alleen ontstaan onder lokale politiek-historische omstandigheden. Anders dan de naam doet vermoeden, was de onpolitieke houding niet politiek neutraal.⁴

In werkelijkheid was Haeckel buitengewoon politiek geëngageerd. In dit artikel volgen we aan de hand van biografisch materiaal de totstandkoming van zijn politieke opvattingen, die later tot uiting kwamen in zijn controversie met Rudolf Virchow en in *Die Welträtsel*, zijn meest succesvolle populairwetenschappelijke publicatie. De fragiele Duitse eenheid stond centraal in het politieke denken van Haeckel. Deze werd in zijn ogen door drie factoren bedreigd: Pruisische hegemonie, provinciale *Kleinstaaterie*, en bovenal het katholicisme. Ik zal betogen dat de ontwikkeling van zijn ideeën in grote lijnen parallel loopt aan die van het Duitse liberalisme. Nu was het Duitse liberalisme een verdeelde beweging; om het goed te begrijpen kan niet worden volstaan met abstracte en eeuwige idealen. Daarom zal ik uitvoerig ingaan op de relevante politieke gebeurtenissen: van de revolutie van 1848/49, tot de nationale eenwording van 1871 en het einde van Bismarcks politieke campagne tegen het katholicisme, de *Kulturkampf*, in 1877. Daarbij ga ik uit van standaardliteratuur uit de Duitse historiografie en enkele specialistische publicaties over de *Kulturkampf*. Hoewel Haeckels betrokkenheid bij de *Kulturkampf* bekend is, is dit onderwerp nog niet eerder gethematiseerd en de betekenis ervan wordt onderschat.⁵ In dit artikel wordt een eerste aanzet gegeven om deze lacune te vullen. Ook de ontwikkeling van Haeckels liberalisme heeft, in tegenstelling tot dat van Virchow, maar weinig aandacht gekregen. Dat is jammer, omdat de controverse tussen Virchow en Haeckel de complexe relatie tussen wetenschap en liberalisme in Duitsland aan het eind van de negentiende eeuw op een unieke wijze illustreert. Kortom, er is een verhaal te vertellen over Haeckels politieke betrokkenheid waarin hij niet figureert als voorloper van het nazisme maar als man van zijn tijd.

4 Over de a-politieke ideologie van Duitse intellectuelen is veel geschreven. De benadering van dit artikel vertoont overeenkomsten met de dissertatie van M.C. Brands waarin stereotypen zoals deze in context worden geplaatst. M.C. Brands, *Historisme als Ideologie. Het 'onpolitieke' en 'anti-normatieve' element in de Duitse geschiedwetenschap* (Assen 1965) 8: 'Wij hopen ideële, onpolitieke categorieën als 'cultuur', 'innerlijkheid', 'bovenpartijdigheid' te laten zien in hun samenhang met de politieke werkelijkheid, waarin zij ontstonden, en met de heersende politieke idealen en ideeën over staat en maatschappij'.

5 De *Kulturkampf* wordt o.a. genoemd in: Richards, *The Tragic Sense of Life* (n. 2) 357-358. Zie ook: N. Heie, *Ernst Haeckel and the Redemption of Nature* (Kingston 2008) 184, 217; N. Hopwood, 'Pictures of Evolution and Charges of Fraud', *Isis* 97 (2006) 290-291; M. Di Gregorio, 'Reflections of a Nonpolitical Naturalist: Ernst Haeckel, Wilhelm Bleek, Friedrich Müller and the Meaning of Language', *Journal of the History of Biology* 35 (2002) 104; Weindling, *Health, Race and German Politics* (n. 2) 43; A. Daum, *Wissenschaftspopularisierung im 19. Jahrhundert. Bürgerliche Kultur, naturwissenschaftliche Bildung und die deutsche Öffentlichkeit* (München 1998) 64, 73, 81, 445-447; Kelly, *The Descent of Darwin* (n. 2) 57-74; N.R. Holt, 'Ernst Haeckel's Monistic Religion', *Journal of the History of Ideas* 32 (1971) 271-272. Gasman, *The Scientific Origins of National Socialism* (n. 1) xvii, 62-63. Cor Hermans gaat wel vrij uitgebreid in op Haeckels betrokkenheid bij de *Kulturkampf*. Vgl. C. Hermans, *De dwaaltocht van het sociaal-darwinisme. Vroege interpretaties van Charles Darwins theorie van natuurlijke selectie, 1859-1918* (Amsterdam 2003) 450-63. Hermans onderschat echter zowel het nationale karakter van, als Haeckels diepe verbintenis met, deze strijd. Zo voerde Haeckel in zijn ogen met de *Kulturkampf* 'in wezen dezelfde strijd [...] waarin ook Darwin, Huxley, Spencer en Wallace verwickeld waren' (454); Haeckels betrokkenheid bij de *Kulturkampf* was volgens Hermans vooral opportunistisch. Bij Haeckel stond 'alles in het teken [...] van de popularisering van zijn *Weltanschauung*. Haeckel heeft [...] steeds de politieke lijn gevolgd die nodig was om de verdere verspreiding van de evolutieleer en monistische filosofie optimaal mogelijk te maken' (461); voor zover dit onderscheid tussen *Weltanschauung* en politiek überhaupt valt te maken, zie ik Haeckels *Weltanschauung* eerder als een middel dan als een doel.

De *Kulturkampf* als schaakspel tussen Berlijn en Rome. Een van Bismarcks stukken draagt een vlag waarop 'Kloster Gesetz'. Dat slaat op zijn antikatholieke wetgeving. Een inktpot aan Bismarcks kant representeert de pers. Bismarcks koningin is 'Germania'. Paus Pius IX beschikt over de *Syllabus Errorum*, de Encycliek *Quanta Cura* en Ludwig Windthorst ("W"). Bismarck speelt met wit en Rome met zwart. Dit past bij de sterk gepolariseerde beeldvorming van de *Kulturkampf* als een strijd tussen verlichting en middeleeuwen. Daarnaast was de *Kulturkampf* voor Bismarck meer een strategisch spel dan een ideologische strijd. Uit: *Kladderadatsch* (1875)

Een goed begrip van Haeckels politieke engagement is ook van wetenschaphistorische interesse, omdat het zijn monistisch-evolutionaire *Weltanschauung* in een ander licht plaatst. Op concrete details van zijn wereldbeeld wordt in dit artikel niet ingegaan. In het bijzonder zal aan Haeckels variant van de evolutietheorie geen aandacht worden besteed. Het zal betoogd worden dat de betekenis van politiek voor Haeckels denken niet in de details, maar in sleutelbegrippen als vooruitgang, eenheid en natuurlijk *Weltanschauung* moet worden gezocht. Daarnaast zal ik ook stilstaan bij Haeckels 'positivisme'. De jonge Haeckel had zin in de toekomst. Volgens hem was de natuurwetenschap de weg naar zekere kennis. Niet alleen was de wetenschap zelf een toonbeeld van eindeloze vooruitgang, maar vooruitgang was ook een natuurwet die geïmpliceerd was in de evolutietheorie. Bovendien kon de samenleving met behulp van wetenschappelijke methoden en theorieën gerationaliseerd en gemoderniseerd worden. Dit grote vertrouwen in de wetenschap geldt als een kenmerk van het zogenaamde positivisme. Aan het einde van de negentiende eeuw keerden velen het positivisme de rug toe.⁶ Hoewel Haeckel vast bleef geloven in de wetenschap, zag hij later in dat politiek en

⁶ Hughes, *Consciousness and Society* (n. 1), met name hoofdstuk 2: 'The Decade of the 1890's: the Revolt against Positivism'.

natuur twee verschillende werelden zijn. Gedesillusioneerd gaf hij uiteindelijk toe dat hij een reactionair was geworden.

Pruisische hegemonie en Duitse unificatie 1859-1871

Haeckel werd in 1834 geboren in Potsdam. Toch stond hij op zijn zachtst gezegd ambivalent ten opzichte van zijn vaderland, Pruisen. De wortels hiervan gaan minstens terug tot zijn studententijd in Würzburg, waar hij bij Virchow geneeskunde studeerde. Virchow moest zijn positie in Berlijn opgeven vanwege zijn politieke 'radicalisme', oftewel zijn democratische ideeën.⁷ Timothy Lenoir en anderen hebben laten zien dat veel jonge levenswetenschappers, zoals Emil du Bois-Reymond en Virchow, de revolutie van 1848/49 steunden. Ook spanden zij hun wetenschappelijke theorieën voor het karretje van hun politieke idealen. Na de revolutie verzoenden de meesten van hen zich alsnog met de autoriteiten.⁸ Zo nam Haeckel al in zijn studie jaren kennis van de grenzen van de academische vrijheid in Pruisen. Vijfentwintig jaar later zou hij hier opnieuw mee te maken krijgen. Alfred Kelly heeft beargumenteerd dat het Duitse darwinisme begrepen moet worden als 'a cultural extension of the radical democratic spirit of 1848 – a spirit that was suppressed in the political arena but could live on in less threatening political guises [e.g. een evolutionaire *Weltanschauung*].'⁹ Haeckels politieke betrokkenheid kwam vanaf de vroege jaren 1860 tot 1877 op twee manieren tot uiting: expliciet in persoonlijke correspondentie en impliciet als *Weltanschauung*. De impliciete politieke boodschap achter Haeckels darwinisme bleef niet onopgemerkt. Er ontstond grote strijd over de vraag in hoeverre het legitiem is om wetenschap en politiek te vermengen. Later zullen we zien dat Haeckel op dit punt met zijn leermeester Virchow, die met de jaren een steeds meer gematigd standpunt innam, sterk van mening verschilde.

7 'Bekanntlich ist V. wegen seiner radikalen politischen Ansichten aus Berlin [...] förmlich verbannt!' Haeckel aan zijn vader 16-11-1853, in: G. Uschmann ed., *Ernst Haeckel. Biographie in Briefen* (Jena 1983) 29-30.

8 E. Mendelssohn, 'Revolution and reduction: the sociology of methodological and philosophical concerns in nineteenth-century biology', in: Y. Elkana ed., *The interaction between science and philosophy* (Atlantic Highlands 1974) 407-426; T. Lenoir, 'Social interests and the organic physics of 1847', in: T. Lenoir, *Instituting science: the cultural production of scientific disciplines* (Stanford 1997) 75-95; B.A. Boyd, *Rudolf Virchow. The Scientist as Citizen* (New York 1991) 49-66; A. Harrington, *Reenchanted Science. Holism in German Culture from Wilhelm II to Hitler* (Princeton 1996) 11; G. Somsen, 'A History of Universalism: Conceptions of the Internationality of Science from the Enlightenment to the Cold War', *Minerva* (2008) 364; D. Wegener, *A True Proteus. A History of Energy Conservation in German Science and Culture* (Utrecht 2009) 49. Dit 'verzoenen' met de politieke realiteit wordt soms afgeschilderd als een vorm van machtsopportunisme en als een illustratie van het morele 'bankroet' van het postrevolutionaire Duitse liberalisme. De klassieke publicatie is Lenoir, *Instituting science* (n. 8) 87, 90, 95. Dit beeld wordt onderschreven door: N. Jardine, 'The mantle of Müller and the ghost of Goethe: interactions between the sciences and their histories', in: D.R. Kelly (ed.) *History and the disciplines: the reclassification of knowledge in early modern Europe* (Rochester 1997) 308, 315. De eenzijdige en moraliserende benadering van deze auteurs deel ik niet en heb ik bekritiseerd in: D. Wegener 'Science and Internationalism in Germany: Helmholz, Du Bois-Reymond and Their Critics', *Centaurus* 51 (2009) 265-287.

9 Kelly, *The Descent of Darwin* (n. 2) 7, 143.

10 Haeckel aan A. Sethe 28-02-1859, in: Uschmann, *Biographie in Briefen* (n. 7) 43-45.

11 Haeckel aan A. Sethe 20-04-1860, in: *ibidem*, 67-68.

12 Haeckel, 'Die Weltanschauung des Neuen Kurses [1892]', in: *GW* (n. 3) dl. 5, 447: 'Das neue Königreich Italien ist mit Recht stolz darauf, die Ketten des Vatikans abgeschüttelt und die weltliche Herrschaft des Papstes aufgehoben zu haben; die Unabhängigkeit von Letzterem gilt ihm als eine Grundbedingung seiner nationalen Einheit.'

In 1859 ondernam Haeckel een reis naar Italië. Hij was diep onder de indruk van Rome's antieke erfenis, maar de kerk liet hem koud.¹⁰ Hij bevond zich nog in Italië toen de Italiaanse Oorlog uitbrak. De nationalistische beweging streed voor onafhankelijkheid van Oostenrijk. Toen Oostenrijkse troepen de opstandige regio Piëmont binnentrokken, greep het Franse leger in. Het leger van Frans Jozef I werd vervolgens bij de slag bij Solferino verslagen. In Duitsland wakkerde de nationale eenwording sluimerende nationalistische gevoelens aan. Later schreef Haeckel dat zijn nationalistische ideeën in Italië waren ontstaan.¹¹ De katholieke kerk onder Paus Pius IX stond vijandig tegenover de Italiaanse eenwording. Haeckels afkeer van de katholieke kerk werd hierdoor gevoed. Tien jaar later zag hij de katholieken ook als een gevaar voor de Duitse eenheid.¹²

Tijdens de Italiaanse Oorlog was het even onzeker of Pruisen, dat met een formele alliantie aan Oostenrijk was verbonden, te hulp zou schieten. De berichtgeving uit het noorden volgde Haeckel dan ook met 'Spannung und Teilnahme', zoals hij aan zijn verloofde schreef.¹³ En hij voegde daar aan toe dat hij zich, in het geval van oorlog, met grote tegenzin als arts voor de Pruisische soldaten zou inspannen. Uiteindelijk greep Pruisen niet in, omdat de vrede al was weergekeerd. (Wel bespoedigde de dreiging van interventie het vredesproces.) De oorlog maakte de Oostenrijkse militaire onmacht zichtbaar, en omdat het Pruisisch-Habsburgse dualisme een belangrijke reden was waarom de revolutie van 1848/49 mislukt was, gingen veel Duitsers weer geloven in nationale eenwording (*zonder Oostenrijk, wel te verstaan*).¹⁴ Er lagen volgens Haeckel nog wel enkele obstakels in de weg. In de eerste plaats het Duitse provincialisme, ook wel *Kleinstaateri* genoemd. Haeckel bewonderde in deze tijd nog de Franse centralisatie.¹⁵ Ten tweede de macht van de conservatieve elite, in het bijzonder de Pruisische landadel (de beruchte *Junkers*, waar Otto von Bismarck toe behoorde).¹⁶

De Italiaanse Oorlog was niet de enige reden voor hoop. Friedrich Wilhelm IV was vanwege zijn zwakke geestelijke gesteldheid in 1858 vervangen door diens zoon Prins Wilhelm I. Liberalen zoals Haeckel moesten direct terugdenken aan de revolutiejaren. De revolutionaire congregatie in de Paulskirche van Frankfurt kwam in 1849 met een grondwet die werd voorgelegd aan de Duitse vorsten. Aan Friedrich Wilhelm IV werd beloofd dat hij, volgens de nationale constitutie, keizer van Duitsland zou worden. Hij verwierp het voorstel en daarmee kwam de revolutie definitief aan een einde. Liberalen als Haeckel hoopten echter dat Wilhelm I, wanneer hij aan de macht zou komen, de grondwet wel zou accepteren.¹⁷ Toen hij formeel de troon overnam in 1861, lag zijn prioriteit echter bij de reorganisatie van het Pruisische leger. De liberalen raakten hierdoor verdeeld. Buiten Pruisen werd de koersontwikkeling met bezorgdheid gevolgd. Haeckel werd in hetzelfde jaar buitengewoon hoogleraar in Jena, vanwaar hij sterke kritiek uitte de Pruisische machtsambities: 'Man hört von nichts als von den 'moralischen Eroberungen' sprechen, mit denen Preußen die Hegemonie erobern will. Man kann sich wahrhaftig schämen, ein Preuße zu sein'.¹⁸

13 Haeckel aan A. Sethe 02-07-1859, in: Uschmann *Biographie in Briefen* (n. 7) 49.

14 T. Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1800-1866. Bürgerwelt und starker Staat* (München 1994) 'Deutschland in Europa: Vom Krimkrieg zum italienischen Krieg' 687-697. De in dit artikel geschetste politieke achtergronden zijn voornamelijk gebaseerd op zijn driedelige geschiedenis van Duitsland. Ook is een beroep gedaan op het werk van Golo Mann, Wolfgang Mommsen en Frits Boterman.

15 Haeckel aan A. Sethe 20-04-1860, in: Uschmann *Biographie in Briefen* (n. 7) 67-68.

16 Haeckel aan A. Sethe 02-07-1859, in: *Ibidem* 49.

17 Haeckel aan A. Sethe 02-07-1859, in: *Ibidem* 49.

18 Haeckel aan A. Sethe 18-05-1861, in: *Ibidem* 80-81.

Een paar weken later, op zes juni 1861, richtte Virchow met enkele anderen links-liberalen de *Fortschrittspartei* op.¹⁹ Haeckels enthousiasme voor de partij viel samen met zijn kennismaking met Darwins *Origin of Species*. Zomer 1860 had hij de Duitse vertaling voor het eerste keer ingezien. Toen hij het in november 1861 herlas, was hij diep onder de indruk.²⁰ De oprichting van *Fortschritt*, in de periode tussen de twee lezingen, kan de schok van het herlezen van Darwin deels verklaren. Het is niet onaannemelijk dat de partijnaam een sensibiliteit creëerde die Haeckel gevoelig maakte voor de politieke mogelijkheden van de evolutietheorie. In elk geval duurde het niet lang voordat hij evolutionaire, wetenschappelijke en maatschappelijke vooruitgang (*Fortschritt*) letterlijk met elkaar begon te identificeren. Maar was het succes van *Fortschritt* verzekerd? Het conflict met Wilhelm I over het beheer van het militaire budget was een eerste machttst voor de liberalen. Vanwege de politieke crisis riep Wilhelm I nieuwe verkiezingen uit. De liberalen waren de grote winnaars.²¹

Wanhopig stelde de koning in 1862 Otto von Bismarck aan als interim-minister. Deze verklaarde: 'die großen Fragen der Zeit werden nicht durch Reden und Mehrheitsbeschlüsse entschieden [sondern] durch Eisen und Blut'.²² In de daarop volgende jaren voerde het Pruisische leger, zonder toestemming van het parlement, oorlog tegen Denemarken (1864), Oostenrijk (1866) en Frankrijk (1870/71). Vóór de door Bismarck eigenhandig bewerkstelligde Duitse eenwording stonden de liberalen erg kritisch tegenover zijn illegitieme beleid. Vanuit Jena riep Haeckel Virchow op om stelling te nemen:

Tag für Tag haben wir deutschen Patrioten hier, die bisher von der Haltung der (Preußisch-)Deutschen Fortschrittspartei eine Besserung unserer deutschen Misere erwarteten, gehofft, von derselben irgendeine deutliche deutsche Kundgebung zu erhalten. Vergebens! [...] Sprechen Sie es aus, daß Sie vor allem deutsch und frei sein wollen und daß Sie zu diesem Ziele auf keinem Bismarckschen Blut- und Eisenwege kommen [...] Das Schweigen der politischen Koryphäen in Berlin wird ihnen allgemein als Uebereinstimmung mit der Bismarckschen äußeren Politik ausgelegt.²³

Toen de unificatie eenmaal een feit was, sloeg bij Haeckel – net als bij veel andere liberalen – zijn afkeer om in bewondering.²⁴ Dat uitgerekend een vertegenwoordiger van de conservatieve machthebbers, de *Junker* Bismarck, de liberale droom van nationale eenheid heeft gerealiseerd, blijft een paradox in de Duitse geschiedenis. De constitutie van 1871 werd een compromis tussen de conservatief-revolutionaire Bismarck en het progressief-liberale en nationalistische *Bürgertum*.²⁵ Bismarcks plan was tweeledig: enerzijds wilde hij Duitsland economisch en militair moderniseren, anderzijds wilde hij de politieke macht zoveel mogelijk in conservatieve handen houden. Voor het eerste doel had hij de liberalen nodig, voor het tweede een list. Hij moest de liberalen als het ware 'temmen' door ze op enkele punten tegemoet te komen en door ze de illusie te geven dat de constitutie eenvoudig kon worden omgewerkt

19 Boyd, *Rudolf Virchow* (n. 8) 67-88.

20 Richards, *The Tragic Sense of Life* (n. 2) 68.

21 Nipperdey, *Bürgerwelt und starker Staat* (n. 14) 749-768.

22 Bismarck 30-10-1862, geciteerd in: *Ibidem* 762.

23 Haeckel aan Virchow 24-05-1866, in: Uschmann *Biographie in Briefen* (n. 7) 88-89. De passage wordt ook aangehaald in Richards, *The Tragic Sense of Life* (n. 2) 72.

24 Hermans, *Dwaaltocht van het sociaal-Darwinisme* (n. 5) 462.

25 De Duitse constitutie wordt besproken in: T. Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1866-1918. Machtstaat vor der Demokratie* (München 1995) 85-109; W.J. Mommsen, *Das Ringen um den nationalen Staat 1850-1890* (Berlin 1993) 333-353; F. Boterman, *Moderne Geschiedenis van Duitsland, 1800-heden* (Amsterdam 2005) 129-133.

‘Das politische Welträtsel’

tot een volwaardig parlementair stelsel.²⁶ Hij bracht diverse grote concessies aan de liberalen: stemrecht (voor mannen), de *Reichstag*, macht over de rechtspraak en economie. Maar Bismarcks bevoegdheid om nieuwe verkiezingen uit te roepen, zijn vermogen om discussies te polariseren (zijn vijanden werden *Reichsfeinde* genoemd) en zijn opportunisme bij het vormen van gelegenheidscoalities maakten langetermijnpolitiek vrijwel onmogelijk. Ook de *Bundesrat*, het vertegenwoordigende orgaan van de Duitse deelstaten, bemoeilijkte verdere parlementarisering. Bismarck was een meester in het tegen-elkaar-uitspelen van partijen.

Kulturkampf 1871-1877

De liberalen waren onaangenaam verrast door de nationale verkiezingsuitslagen van 1871. Er waren drie winnende partijen: de *Deutschkonservative*, de *Nationalliberale* (de gematigd liberalen) en de *Zentrum Partei* (de katholieken). Vooral het succes van de katholieken was onverwacht. Met zeventien procent van de stemmen hadden ze meer zetels in het parlement dan de conservatieven. Het was de eerste georganiseerde partij van Duitsland, die zich er volledig op toelegde zoveel mogelijk stemmers te mobiliseren. Ook katholieken uit lagere klassen werden gestimuleerd om een stem uit te brengen. Het verder conservatieve *Zentrum* was als eerste massapartij zeer vooruitstrevend. Een meerderheid vinden zonder de steun van de katholieken was moeilijk. Duitsland was een overwegend protestants land, maar er was een grote minderheid van katholieken.²⁷ Dit was een frustratie voor liberalen, die katholieken zagen als vijanden van wetenschap, vooruitgang, zelfontplooiing en nationalisme. Een van de vele politieke referenties van Haeckels *Die Welträtsel* ging hier op in:

In dem neuen Deutschen Reiche, welches in den Kämpfen von 1866 und 1871 unter schweren Opfern seine unentbehrliche nationale Einheit errungen hatte, wurden die frechen Attentate des Papismus besonders schwer empfunden. Denn einerseits ist Deutschland die Geburtsstätte der Reformation und der modernen Geistesbefreiung; andererseits aber besitzt es leider in seinen 18 Millionen Katholiken ein mächtiges Heer von streitbaren Gläubigen, welches an blindem Gehorsam gegen die Befehle seines Oberhirten von keinem anderen Kulturvolke übertroffen wird.²⁸

Paus Pius IX stond niet bekend als een progressieve man. Eerder is vermeld dat hij vijandig stond tegenover de Italiaanse nationale eenwording. Daarnaast noemde hij het liberalisme ketterij in de samen met de encycliek *Quanta Cura* verspreide *Syllabus Errorum* uit 1864. En in 1870 werd het dogma van de pauselijke onfeilbaarheid (wanneer hij *ex cathedra* spreekt) afgekondigd. De katholieke partij benadrukte dat het de Duitse natie wilde gebruiken als

26 Het parlement had volgens de grondwet slechts een beperkte macht. ‘[De keizer] benoemde de rijkskanselier, de ministers, de hoge ambtenaren en de officieren. Staatsbureaucratie, diplomatie en leger vielen onder het directe gezag van de keizer. [Bismarck] moest voor zijn beslissingen steeds aan de keizer verantwoorden en niet aan de Rijksdag. [...] Partijen konden geen bemiddelende rol tussen staat en maatschappij spelen, omdat ze niet voldoende macht hadden om iets te realiseren. Er was ook geen samenwerking tussen de ministeries die voor de uitwerking van de wetsvoorstellen verantwoordelijk waren en het parlement. Het parlementaire werk werd gereduceerd tot uitsluitend negatieve activiteiten’. Vgl. Boterman, *Moderne Geschiedenis van Duitsland* (n. 24) 130, 132.

27 Historicus Golo Mann schreef: ‘es gibt kein anderes großes europäisches Land, in dem die Katholiken eine Minderheit, gleichseitig aber eine so sehr starke Minderheit sind’. G. Mann, *Deutsche Geschichte des 19 und 20 Jahrhunderts* (Frankfurt am Main 1975) 357-359.

28 Haeckel, ‘Die Welträtsel [1899]’, in: *GW* (n. 3), dl. 3, 344-345.

middel om de wereldlijke macht van de Paus te beschermen. Deze loyaliteit aan de katholieke kerk stond natuurlijk op gespannen voet met het door de liberalen uitgedragen nationalisme.

Samen met Bismarck begonnen de liberalen een strijd tegen het katholicisme. Dankzij de bezielde Virchow stond deze campagne al snel bekend als de *Kulturkampf*.²⁹ Alvorens in te gaan op het verloop van dit conflict en Haeckels positie daarin, moet iets gezegd worden over de historische interpretaties van deze zogenaamde cultuurstrijd. Margaret Anderson en David Blackbourn hebben in de jaren tachtig gepleit voor een herwaardering van deze episode in de Duitse geschiedenis. Op de eerste plaats benadrukken zij dat het belang van de *Kulturkampf* is onderschat. Volgens Blackbourn was het niet slechts een randverschijnsel: 'it was also a conflict about the future shape of Germany, in which material, social, moral and intellectual interests were at stake'.³⁰ Daarnaast verzetten zij zich tegen het standaardbeeld dat de *Kulturkampf* een ongelukkige aberratie was, die te danken was aan het feit dat er in Duitsland een grote katholieke minderheid was. De progressieve liberalen zouden zich volgens dit beeld gedwongen hebben gezien om campagne tegen het conservatieve katholicisme te voeren, terwijl zij hun energie onder andere omstandigheden veel beter hadden weten te besteden. Anderson en Blackbourn problematiseren deze simplistische karakterisering van het liberalisme als progressief en het katholicisme als conservatief. Volgens Anderson was de katholieke partij qua organisatie veel progressiever dan de liberalen. Het was een anti-elitaire massapartij waarvan de vertegenwoordigers dicht bij de burgers stonden. De *Kulturkampf* was zogenoemd nodig niet vanwege de 'reactionaire ideeën' van de katholieke partij, maar was het resultaat van 'the anxiety of Germany's elites faced with the sudden emergence of mass politics. [...] The struggle can thus be seen as part of the larger struggle for 'emancipation' in Germany history'.³¹ Deze hypothese wordt ondersteund door Blackbourn. Als eerste kenmerk van hoe de liberalen dachten over katholicisme en sociale vooruitgang noemt hij 'its strongly elitist thrust'.³² De *Kulturkampf* laat zo goed zien hoe misleidend afgedragen categorieën als 'modern' en 'traditioneel' kunnen zijn. Dat neemt niet weg dat, zoals Blackbourn ook opmerkt, voor de *beeldvorming* dergelijke tegenstellingen juist een cruciale rol speelden.³³ Om dit manicheïstische karakter van het liberale discours over het katholicisme te illustreren, wordt Haeckel geciteerd in de dissertatie van Pieter de Coninck.³⁴ Het proefschrift gaat verder niet op Haeckel in.

Volgens de Duitse historicus Wolfgang Mommsen was de *Kulturkampf* een principiële strijd, die draaide om de vraag 'ob im Bildungssystem und in der Gesellschaft rationale, an der modernen Wissenschaft orientierte oder traditionelle katholisch-universalistische Werte und Zukunfts Ideale den Vorrang erhalten sollten'.³⁵ De *Kulturkampf* werd een intens ideo-

29 Boyd, *Rudolf Virchow* (n. 8) 142-164. Nipperdey, *Machtstaat vor der Demokratie* (n. 24) 379: 'Es war ein Bismarckgegner, der große Virchow, der das Wort vom Kulturkampf in Umlauf brachte (zuerst hatte [Ferdinand] Lassalle es benutzt anlässlich der liberal protestantischen Symbolfeier eines Hutten-Jubliäums)'.

30 D. Blackbourn, 'Progress and Piety: Liberals, Catholics and the State in Bismarck's Germany', in: idem, *Populists and Patricians. Essays in Modern German History* (London 1987) 144.

31 M.L. Anderson, 'The Kulturkampf and the Course of German History', *Central European History* 19 (1986) 89-90.

32 Blackbourn, 'Progress and Piety' (n. 29) 149.

33 *Ibidem* 144, 149.

34 P. de Coninck, *Een Les uit Pruisen. Nederland en de Kulturkampf, 1870-1880* (Leiden 1998) 101: 'Voor de beroemde bioloog Ernst Haeckel was de Kulturkampf de 'Kampf der Schwarzen Internationale gegen den modernen Kulturstaat'. De Coninck heeft zijn citaat weer ontleend aan een andere publicatie over de *Kulturkampf*.

35 Mommsen, *Das Ringen um den nationalen Staat* (n. 24) 418.

logisch en politiek conflict. Een van de redenen hiervoor is dat de Duitse politieke partijen, en dan vooral de liberale, *Weltanschauungsparteien* waren.³⁶ Politiek was uiteindelijk gebaseerd op een bepaald wereldbeeld. Dat van de liberalen was gebaseerd op een positivistisch geloof in wetenschap en vooruitgang. Dit is misschien nergens duidelijker zichtbaar dan bij Haeckel. ‘Nur dem Fortschritte gehört die Zukunft!’ liet hij zijn publiek in een lezing over Darwin uit 1863 weten.³⁷ Kort na de politieke oprichting van *Fortschritt* in 1861 was dit duidelijk zowel een politieke als een wereldbeschouwelijke leus. Ideologie en wereldbeschouwing stonden voor veel liberalen centraal in de politiek. Dit had directe consequenties: pragmatische coalitievorming met partijen waar zij principiële tegenoverstonden, keurden liberalen af. Boterman schrijft: ‘De politieke cultuur in de Rijksdag werd bepaald door ‘Prinzipienreiterei’. Partijen werden ook vooral geleid door *Weltanschauung*, waarbij overtuigingen en ideeën belangrijker waren dan praktische partijpolitiek.’³⁸ Dit was nergens zo duidelijk het geval als bij Haeckel, volgens wie het monistische (lees: wetenschappelijke) wereldbeeld onverzoeuwend was met het dualistische (lees: katholieke). Hij projecteerde dit beeld op de hele negentiende eeuw, zoals onder meer blijkt uit de veelomvattende titel van het eerste hoofdstuk van *Die Welträtsel*: ‘Stellung der Welträtsel. Allgemeines Kulturbild des neunzehnten Jahrhunderts. Der Kampf der Weltanschauungen. Monismus und Dualismus’.

Haeckels positie ten aanzien van de *Kulturkampf* blijkt vooral uit zijn latere werk. Vanaf het eind van de jaren 1870 riep hij in diverse publicaties herhaaldelijk op tot een heropening van de *Kulturkampf*. Voor die tijd was zijn positie impliciet in zijn evolutionair-monistische wereldbeeld. Dat hij zich niet expliciet over de politieke gang van zaken uitliet, is wellicht te danken aan het eenvoudige gegeven dat hij geen reden tot klagen had. Op wetenschappelijk gebied boekte Haeckel succes met zijn *Antropogenie* (1874) waarin hij de afstamming van de mens behandelde. Ook kon Haeckel zich goed vinden in Bismarcks antikatholieke campagne. Zoals we in de volgende paragraaf zullen zien, kwam met het einde van de cultuurstrijd ook Haeckels wetenschap ter discussie te staan. Frustratie op deze twee gebieden zou ertoe leiden dat hij zich steeds explicieter politiek ging uitspreken. Zijn wetenschappelijke theorieën richtte hij nu tot een ander publiek: niet het wetenschappelijke establishment of de intellectuele elite, maar het Duitse volk.

Bismarck had minder principiële belangen bij de *Kulturkampf*. Op zich stond hij niet vijandig tegenover katholieken. Maar hij maakte zich wel zorgen over het potentieel revolutionaire karakter van deze massapartij. De strijd was voor Bismarck vooral een manier om de liberalen aan hem te binden en hun aandacht af te wenden van hun wens om het parlementaire systeem verder te ontplooien. Natuurlijk uitte hij deze politieke belangen niet publiekelijk. In plaats daarvan speelde hij juist in op de ideologische gevoeligheid van de liberalen en radicaliseerde daarmee de strijd. In 1872 verwees hij naar Keizer Heinrich IV’s boetevaardige

36 Nipperdey, *Machtstaat vor der Demokratie* (n. 24) 312: ‘Die deutschen Parteien waren von ihrem Ursprung her keine konkurrierenden Adelsklubs wie in England oder Anhänger einer Person wie in Italien oder wie in den USA Postensucher oder um ein aktuelles Problem Gruppierte, sie waren ideenpolitisch orientiert, an philosophisch-politischen Prinzipien, and Theorie und Programm, sie waren Weltanschauungsparteien’.

37 E. Haeckel, ‘Über die Entwicklungstheorie Darwins [1863]’, in: *GW* (n. 3) dl. 5, 28. Ook geciteerd in Kelly, *The Descent of Darwin* (n. 2) 22. Kelly gaat voorbij aan de voor de hand liggende connectie met de zojuist opgerichte links-liberale partij.

38 Boterman, *Moderne Geschiedenis van Duitsland* (n. 24) 132; Nipperdey, *Machtstaat vor der Demokratie* (n. 24) 366: ‘Weil es ihnen um absolute Werte ging, um eine ‘Weltanschauung’, war ihre Position doktrinär und auch emotional fixiert’.

pelgrimstocht naar paus Gregor VII in 1077: 'Seien Sie außer Sorge: Nach Canossa gehen wir nicht',³⁹

De Pruisische minister van cultuur Adalbert Falk nam het voortouw in de *Kulturkampf*. Van de door hem geïntroduceerde antikatholieke wetten waren vooral de *Maigesetze* van 1873 berucht.⁴⁰ Toch hadden ze een omgekeerd effect. Tussen 1871 en 1878 verloren de liberale partijen 46 zetels in de *Reichstag*, terwijl de conservatieven 22 en de katholieken 31 zetels wonnen. Bismarck was niet langer gemotiveerd om de strijd door te voeren. Op de eerste plaats was gebleken dat de katholieken zich niet lieten onderdrukken. Onder de leiding van Ludwig Windthorst was *Zentrum* uitgegroeid tot de op een na grootste partij in de *Reichstag*. Na zijn dood werd hij in 1891 geprezen door Eugen Richter en Ludwig Bamberg, de leiders van de links-liberale *Deutsch-freissinigen Partei* (de eerdere *Fortschrittspartei*). Hierop reageerde Haeckel furieus, alsof niet Bismarck maar de katholieken de Duitse eenheid hadden gebracht!⁴¹ Toen Paus Pius IX in 1878 was overleden en hij was opgevolgd door Paus Leo XIII, die een meer open houding tegenover de moderne wereld had, greep Bismarck de mogelijkheid om zich met de katholieke kerk te verzoenen. Ten tweede was het voor Bismarck niet langer nodig om de liberalen aan hem te binden, nu zij hun politieke macht grotendeels verloren hadden. Inderdaad bevond het liberalisme zich in een diepe crisis. De *Nationalliberale Partei* wilde de strijd doorvoeren, terwijl de *Fortschrittspartei* inzag dat de cultuurstrijd een grote vergissing was. Haeckel stond niet langer aan de kant van de links-liberalen.

Voor Bismarck was het wachten op het juiste moment om de *Kulturkampf* te beëindigen. Twee mislukte aanslagen op de keizer in het voorjaar van 1878 werden door Bismarck gebruikt om de socialisten als de nieuwe *Reichsfeinde* af te schilderen. Angst voor sociale revolutie werd gebruikt om de *Sozialdemokratische Partei*, net als het *Zentrum* een massapartij die laagopgeleide stemmers wist te mobiliseren, middels zogenaamde *Umsturz-Gesetze* te onderdrukken. Naar aanleiding van de eerste aanslag wilde Bismarck antisocialistische wetgeving doorvoeren. Die werd in eerste instantie afgewezen, maar na een tweede aanslag en nieuwe verkiezingen werd de wet alsnog geaccepteerd. Daarmee was het eind van de cultuurstrijd een feit. Ook het liberale tijdperk kwam daarmee tot een eind. Nipperdey spreekt van een 'epochale Wendung'.⁴²

Haeckel is nooit over deze wending heen gekomen. Aan het eind van de negentiende eeuw was hij nog steeds geobsedeerd door de cultuurstrijd. Het succes van *Zentrum* was hem een doorn in het oog. Frustratie om de verloren campagne spreekt duidelijk uit de wijze waarop Haeckel in *Die Welträtsel* de geschiedenis van de *Kulturkampf* samenvatte:

Die hieraus [i.e. het katholicisme] entspringenden Gefahren erkannte mit klarem Blick der gewaltige Staatsmann [Bismarck], der das 'politische Welträtsel' der deutschen Nationalzerrissenheit gelöst und uns durch bewunderungswürdige Staatskunst zu dem ersehnten Ziele nationaler Einheit und Macht geführt hatte. Fürst Bismarck begann 1872 jenen deutschwürdigen, vom Vatikan aufgedrungenen Kulturkampf, der von dem ausgezeichneten Kultusminister Falk durch die 'Maigesetzgebung' (1873) ebenso klug als energisch geführt wurde. Leider musste derselbe schon sechs Jahre später aufgegeben werden. [...] So

39 Bismarck geciteerd in: *Ibidem* 376.

40 Deze hielden in dat priesters een 'cultuurexamen' moesten afleggen en de lokale bestuursorganen een veto konden uitspreken bij benoemingen van geestelijken. In 1875 werd de wetgeving uitgebreid: vrijwel alle katholieke organisaties (afgezien van de politieke partij, meisjesscholen, en zorginstellingen) werden verboden.

41 Haeckel, 'Die Weltanschauung des neuen Kurses [1892]', in: *GW* (n. 3) dl. 5, 456.

42 Nipperdey (n. 24), *Machtstaat vor der Demokratie*, 382.

'Das politische Welträtsel'

mussten wir denn am Schlusse des neunzehnten Jahrhunderts das beschämende Schauspiel erleben, dass das sogenannte 'Zentrum in Deutschen Reichstage Trumpf' war, und das die Geschicke unseres gedemühtigen Vaterlandes von einer ungebildeten papistischen Partei geleitet wurden, deren Kopfbild noch nicht den dritten Teil der ganzen Bevölkerung beträgt.⁴³

Haeckels bewondering voor Bismarck kende geen grenzen. Nadat keizer Wilhelm II hem in maart 1890 uit zijn functie had gezet, en hij het Oostenrijkse hof verzocht Bismarck niet te ontvangen, nodigde Haeckel hem in juli 1892 hoogstpersoonlijk uit om naar Jena te komen. Volgens Hans-Werner Hahn, die dit evenement in kaart heeft gebracht, werd Jena in de zomer van 1892 'zum Höhepunkt der bismarckschen Rundreise durch das Reich'.⁴⁴ Haeckel speelde zo een grote rol bij het ontstaan van een oppositiebeweging, een conservatieve cultus rond de 'kanselier zonder ambt'. In Jena werd Bismarcks bezoek gevierd door vele honderden burgers, studenten en universitaire hoogwaardigheidsbekleders. Haeckel benoemde Bismarck zelfs 'zum Ehrendoktor der Stammesgeschichte – weil er das große Kunststück fertig gebracht habe, die Deutsche Stämme zu einigen'.⁴⁵ Maar waren de Duitsers werkelijk verenigd? Vielen natuur en politiek dan toch samen? Het conflict tussen Haeckel en Virchow in 1877/78, dat in de volgende paragraaf wordt besproken, legt juist de verdeeldheid bloot van het Duitse liberalisme van na de *Kulturkampf*. En gezien de eerder geconstateerde nauwe relatie tussen wetenschap en liberalisme, zal het geen verbazing wekken dat de crisis van het liberalisme ook zijn weerslag had op het zelfbeeld van de wetenschap.⁴⁶

43 Haeckel, 'Die Welträtsel [1899]', in: *GW* (n. 3), dl. 3, 345-346. Ook geciteerd en becommentarieerd in: Gasman, *The Scientific Origins of National Socialism* (n. 1) 63.

44 H-W. Hahn, 'Bismarck in Thüringen. Politik und Erinnerungskultur zwischen Reichsgründung und Wiedervereinigung', in: W. Greiling en H-W. Hahn ed., *Bismarck in Thüringen. Politik und Erinnerungskultur in kleinstaatlicher Perspektive* (Weimar 2003) 34. Hermans, *Dwaaltocht van het sociaal-darwinisme* (n. 5) 449-450.

45 Naast het artikel van Hahn, zie ook: H. Schmidt, *Ernst Haeckel. Leben und Werke* (Berlijn 1926) 418; V. Franz (ed.), *Ernst Haeckel. Sein Leben, Denken und Wirken* (1943-1944) dl. 1, 82-86, dl. 2, 119-122; Gasman, *The Scientific Origins of National Socialism* (n. 1) 18-19. Vergelijk verder: R.J. Richards, 'Ernst Haeckel and the Struggles over Evolution and Religion', *Annals of the History of Biology* 10 (2005) 95: 'Thereafter [1890] the Social Democrats and the Centre Party continued to gain seats in the Reichstag, as a more accommodating head of state [Caprivi] took command. *The new political dispensation drove Haeckel further into a conservative and anti-religious mode.* In a move that...'; Richards, *The Tragic Sense of Life* (n. 2) 358: 'Thereafter [1890] the Social Democrats and the Centre Party continued to gain seats in the Reichstag, as a more accommodating head of state [Caprivi] took command. *The new dispensation stiffened Haeckel's spine and drove the old liberal to prepare an aggressive defense against the sudden rise of politically and culturally militant religious forces.* In a move that...'; Cursief toegevoegd ter vergelijking. De latere formulering is vager en laat zich niet zo kritisch uit over Haeckels positie.

46 De klassieke studie naar de weerslag van een politiek-culturele crisis op de wetenschap is: P. Forman, 'Weimar Culture, Causality, and Quantum Theory, 1918-1927: Adaptation by German Physicists and Mathematicians to a Hostile Environment', *Historical Studies in the Physical Sciences* 3 (1971) 1-115. Ook Steven Shapin en Simon Schaffers analyse van de controverse tussen Hobbes en Boyle gaat in feite over verschillende antwoorden op een maatschappelijke crisis. Vgl. S. Shapin en S. Schaffer, *Leviathan and the Air-Pump. Hobbes, Boyle, and the Experimental Life* (Princeton 1985).

Grosse Wende 1877-1878

De controverse tussen Haeckel en Virchow is wel in verband gebracht met het latere fascisme in Duitsland.⁴⁷ Hoewel het debat een zeker symbolisch en noodlottig karakter draagt, gaat het mijns inziens veel te ver om er wortels van het nationaal-socialisme in te zien. Op het spel stond een nieuwe plaatsbepaling van het liberalisme in Duitsland na de *Kulturkampf*. Zoals we zullen zien waren verschillende visies op kennis en de relatie tussen wetenschap en politiek hieraan gekoppeld. Het is een interessant aspect van de discussie, dat geen van de posities adequaat beschreven kan worden als ‘conservatief’ of ‘progressief’, met de daaraan gekoppelde normatieve connotaties. Zoals Blackburn al opmerkte, laat de *Kulturkampf* mooi zien ‘how misleading those overworked categories can be’.⁴⁸

Virchow, die zich eerder nog met overgave in de *Kulturkampf* had gestort, realiseerde zich halverwege de jaren 1870 net als andere links-liberalen dat de campagne een grote mislukking was. Constructieve politiek was alleen mogelijk door met de katholieken samen te werken. Door dit inzicht werd zijn liberalisme pragmatischer en verdween de eerdere nadruk op *Weltanschauung*. Sterker nog, wereldbeschouwelijke verdeeldheid was de oorzaak van alle ellende. Terwijl het in 1871 een voldongen feit was dat katholicisme en wetenschap onverenigbaar waren, beargumenteerde Virchow in september 1877 dat katholicisme houdbaar en autonoom was in het licht van de moderne wetenschap. Volgens Virchow bestond er niet zoiets als een coherent wetenschappelijk wereldbeeld. Dit had te maken met de verdeeldheid van de wetenschap ten gevolge van disciplinaire specialisatie:

Wir Alle, die wir uns Naturforscher nennen, besitzen nur Stücke von der Naturwissenschaft; [...] wir schätzen die einzelnen Gelehrten gerade deshalb so sehr, weil sie in einer gewissen einseitigen Richtung sich entwickelt haben. Auf anderen Gebieten befinden wir uns Alle im Halbwissen.⁴⁹

Wetenschappers hadden de plicht om de epistemologische status van hun theorieën zo duidelijk mogelijk aan te geven. Vooral in het onderwijs en de populaire wetenschap was het van belang om steeds te zeggen of iets bewezen, waarschijnlijk of theoretische speculatie is. Met zo veel fragmentatie en onzekerheid kan nauwelijks over een samenhangend natuurwetenschappelijk wereldbeeld gesproken worden. Virchow wees op de gevaren van vroegtijdige syntheses, zoals de systemen van de *Naturphilosophen*. Als er geen overkoepelend wetenschappelijk wereldbeeld is dat betekenis geeft aan de natuur, kan er dus ook geen tegenspraak bestaan met het katholieke wereldbeeld. Virchow begon wetenschap en politiek, feit en waarde, als twee verschillende domeinen te zien die goed uit elkaar gehouden moesten worden.

Dit waren krachtige argumenten tegen Haeckel, die zich (in Virchows opinie) over de meest uiteenlopende onderwerpen publiekelijk uitliet. Evolutie presenteerde hij als een bewezen feit. Bovendien trok Haeckel geen duidelijke lijn tussen politiek en wetenschap. Dat was volgens Virchow een groot gevaar. In grote lijnen anticipeert Virchows lezing Bismarcks

47 J. Kolkenbrock-Netz, ‘Wissenschaft als nationaler Mythos. Anmerkungen zur Haeckel-Virchow Kontroverse auf der 50. Jahresversammlung deutscher Naturforscher und Aerzte in München 1877’, in: J. Link en W. Wülfing (eds.), *Nationale Mythen und Symbole in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts: Strukturen und Funktionen von Konzepten nationaler Identität* (Stuttgart 1991) 212-236, m.n. 236. Voor interpretaties die gevoeliger zijn voor de politieke context van de controverse, zie: Richards, *The Tragic Sense of Life* (n. 2) 312-329. Daum, *Wissenschaftspopularisierung* (n. 5) 71-83 en 445-449. Weindling, *Health, Race and German Politics* (n. 2) 37-49; Kelly, *The Descent of Darwin* (n. 2) 57-74.

48 Blackburn, ‘Progress and Piety’ (n. 29) 149.

49 R. Virchow, *Die Freiheit der Wissenschaft im modernen Staat* (Berlin 1877) 13.

koerswending in hetzelfde jaar. Niet voor de katholieken, maar voor de socialisten moest men oppassen. Virchow waarschuwde in het bijzonder voor de gevolgen van popularisering van de evolutietheorie onder socialisten. Wie weet wat op wat voor revolutionaire gedachten de theorie hen zal brengen? Daarbij verzekerde hij het publiek dat hij geen grap maakte.⁵⁰ Opvallend is dat Virchow sprak nog vóór de twee aanslagen op Duitse keizer.

Haeckel was verontwaardigd: ‘Wie ist es möglich, dass ein Mann, der lange Zeit an der Spitze der Fortschrittspartei, in der Wissenschaft wie im politischen Leben stand, zwar in letzterem diesen Standpunkt äußerlich festgehalten hat, in der ersteren hingegen zu einem Werkzeug der gefährlichsten Reaktion geworden ist?’⁵¹ Vooruitgang in wetenschap en politiek moesten volgens Haeckel samenvallen. Anders zou ‘vooruitgang’ een façade worden, zoals bij de *Fortschrittspartei*, waarachter in zijn ogen conservatieve machten schuilgingen. Toen Haeckels reactie werd gepubliceerd, was de keizer al twee keer door ‘socialisten’ aangevallen en de *Kulturkampf* beëindigd. Hadden de gebeurtenissen Virchow gelijk gegeven?

De verdediging van Haeckel nam verschillende vormen aan. Op de eerste plaats benadrukte Haeckel dat hij geen politicus was. Hij verontschuldigde zich dat hij niet beschikte over de retorische subtiliteit van Virchow, en legde uit: ‘Ich selbst bin nichts weniger als Politiker. Mir fehlt dazu, im Gegensatz zu Virchow, ebenso das Talent und die Vorbildung, wie die Neigung und der Beruf’.⁵² In deze passage, die door Kelly kritiekloos is overgenomen, waarschuwde hij voor het politieke gebruik van wetenschap. In feite cultiveerde Haeckel de mythe van de onpolitieke Duitser.⁵³ Zijn monistische medestander Wilhelm Ostwald deed dat ook: ‘vielleicht [dat Virchow] auch durch seine eifrige politische Tätigkeit am ehesten darin geübt war, zu reden ohne etwas zu sagen’.⁵⁴ Op soortgelijke wijze contrasteerde Haeckel de ‘elegante französischen Stil’ van Emil du Bois-Reymond met zijn eigen ‘plumpen’ oftewel Duitse stijl, die hij met trots uitdroeg.⁵⁵ Volgens het nationalistische cliché stonden vorm en inhoud, beschaving en cultuur, tegenover elkaar als Frankrijk en Duitsland. Net als Virchow maakte Haeckel onderscheid tussen politiek en wetenschap, alleen deed hij dit op een andere manier. Principieel hield Haeckel vast aan de eenheid van het ware, goede en schone. Op dit hogere niveau van wereldbeschouwing vielen wetenschap en ideologie samen. Maar Haeckel was gedesillusioneerd door de beëindiging van de *Kulturkampf*. Virchow illustreerde in Haeckels ogen dat de politiek een spel was waar idealen geen rol (meer) speelde, maar waar leugens, holle retoriek en opportunisme regeerden. De boodschap, die van Haeckels ‘a-politieke’ ideologie uitging, liet hierover geen enkele twijfel bestaan. Zo gezien waren Haeckels artikelen

50 Ibidem 12: ‘Nun stellen sie sich einmal vor, wie sich die Descendenztheorie heute schon im Kopfe eines Sozialisten darstellt! Ja, meine Herren, das mag Manchem lächerlich erscheinen, aber es ist sehr ernst, und ich will hoffen, dass die Descendenztheorie für uns nicht alle die Schrecken bringen möge, die ähnliche Theorien wirklich im Nachbarlande angerichtet haben’. Hermans, *Dwaaltocht* (n. 5) 463.

51 Haeckel, ‘Freie Wissenschaft und Freie Lehre [1878]’, in: *GW* (n. 3) dl. 5, 197-198. Het sleutelwoord is *äußerlich!* Overigens presenteerde Haeckel dit als een vraag die hem door anderen herhaaldelijk was gesteld.

52 Ibidem 270-271.

53 Expliciet wordt Haeckel met deze stroming in verband gebracht in: Di Gregorio, ‘Reflections of a Nonpolitical Naturalist’ (n. 5) 105. De titel van het artikel verwijst natuurlijk naar Thomas Manns fameuze *Betrachtungen eines Unpolitischen*. Merkwaardig en teleurstellend is echter dat dit artikel nauwelijks op Haeckels a-politieke houding ingaat.

54 W. Ostwald, *Lebenslinien* 2 (Berlin 1927) 114.

55 Haeckel, ‘Freie Wissenschaft und Freie Lehre [1878]’, in: *GW* (n. 3) dl. 5, 275; Haeckel, ‘Die Welträtsel [1899]’, in: *GW* (n. 3), dl. 3, 186-189. Wegener, ‘Science and Internationalism in Germany’ (n. 8) 280-281.

subversief en allesbehalve politiek neutraal. ‘Keine Rede irgendeines politischen Parteiführers, heiße er [August] Bebel, [Eugen] Richter, [Albert] Hänel oder [Rudolf von] Benningesen, [ist] so bedeutungsvoll, weittragend und nachwirkend wie eine Rede Haeckels’, klaagde een criticus.⁵⁶ Inderdaad moeten we niet vergeten dat van *Die Welträtsel*, een boek vol politieke uitspraken, in twintig jaar meer dan 400.000 exemplaren werden verkocht. Misschien is het zo dat Haeckels politieke agenda voor de controverse met Virchow nog grotendeels impliciet was. Maar twee omstandigheden – het einde van de *Kulturkampf* en Virchows kritiek – maakte daar een einde aan. In de daarop volgende jaren werd hij steeds meer een publieke tegenstander van de Berlijnse politiek.

Op de tweede plaats bekritiseerde Haeckel het antisocialistische beleid van de liberalen. Dat deed hij niet zozeer omdat hij sympathiseerde met de socialisten, maar omdat de *Kulturkampf* in zijn ogen nog niet voltooid was en heropend moest worden. Het socialistische gevaar werd in zijn ogen zwaar overschat, de antisocialistische maatregelen schoten te ver door, en wetenschappers (of eigenlijk ‘politici’) als Virchow moesten zeker niet hun eigen vrijheid gaan inperken:

Die beiden wahnsinnigen Attentate, welche vor wenigen Wochen die Sozialdemokratie gegen das allverehrte Greisenhaupt des Deutschen Kaisers gerichtet hat, haben einen Sturm gerechter Entrüstung von solcher Stärke hervorgerufen, daß das besonnene Urteil völlig zu Boden geworfen ist, und daß selbst viele ‘freisinnige’ Politiker nicht nur ungestüm zu den härtesten Maßregeln gegen die utopistischen Lehren der Sozialdemokratie hindrängen, sondern, weit über das Ziel hinausschießend, die freie Lehre und den freien Gedanken, die Preßfreiheit und die Gewissensfreiheit selbst in die engsten Fesseln zu schlagen fordern. Welche willkommene Unterstützung kann da die im Hintergrund lauende Reaktion finden, als die laute Forderung eines Virchow auf Aufhebung der Lehrfreiheit?⁵⁷

In de jaren 1890 werd Haeckel een uitgesproken criticus van het antisocialistische beleid van Wilhelm II. Virchow had zijn werk al geassocieerd met het socialisme, en Haeckels werk werd inderdaad goed ontvangen in socialistische kringen.⁵⁸ Misschien nam Haeckel het daarom voor hen op. Tegelijkertijd distantieerde hij zich ook van het socialisme: evolutie was een aristocratisch, geen socialistisch principe. Tegen de onderdrukking en de sociale misstanden stond het socialisme in haar recht:

Ich bin gewiß kein Freund des Herrn Bebel [...]. Das kann mich aber nicht hindern, den berechtigten Kern der großen sozialen Bewegung anzuerkennen. Daß diese durch die Umsturz-Gesetze des Berliner Konzils durch die Macht der Polizei und des Staatsanwaltes, beseitigt wird, das kann wohl nur der glauben, der weder die Geschichte noch die Naturgeschichte der Menschen kennt.⁵⁹

Samenvattend kan noch Haeckels noch Virchows positie omschreven worden als progressief of conservatief. Volgens de historicus Byron Boyd betekende Virchows redevoering ‘a turning

56 *Fuldaer Zeitung* 1-10-1882, geciteerd in: Schmidt, *Leben und Werke* (n. 43) 411. Bebel was een van de oprichters van de sociaaldemocratische partij, Richter partijleider van de links-liberalen, Hänel een prominente links-liberaal, en Benningsen was voorzitter van de *Nationalliberale Partei*.

57 Haeckel, ‘Freie Wissenschaft und Freie Lehre [1878]’, in: *GW* (n. 3) dl. 5, 199.

58 Voor de populariteit van sociaaldarwinisme onder Duitse arbeiders, zie: Kelly, *The Descent of Darwin* (n. 2) 123-141.

59 Haeckel, ‘Die Wissenschaft und der Umsturz [1895]’, in: *GW* (n. 3), dl. 5, 474. Vgl. Haeckel, ‘Die Welträtsel [1899]’, in: *GW* (n. 3), dl. 3, 323.

point in Virchow’s whole public career toward a more conservative outlook.’⁶⁰ Haeckel was het ongetwijfeld met hem eens geweest. Maar was Virchows keuze om pragmatisch samen te werken met andere partijen conservatiever dan de optie om vast te blijven houden aan eigen ‘principes’ en *Weltanschauung*? Haeckel, die tot in de twintigste eeuw vol bleef houden dat de *Kulturkampf* heropend moest worden, meende van wel. Virchows argument dat wetenschap en politiek duidelijk gescheiden moeten worden, valt te zien als een capitulatie voor het katholicisme. Maar het heeft ook wat weg van een verdediging van waardevrije wetenschap waar Max Weber later ook voor zou pleiten.⁶¹ Het antisocialistische beleid lijkt achteraf misschien reactionair, maar er waren weinig alternatieven na de aanslagen op de keizer. Haeckels verdediging van de socialisten, die progressief genoemd kan worden, kwam mede voort uit zijn verlangen de lang gestreden cultuurstrijd te heropenen. De Haeckel-Virchow controverse staat symbool voor de dilemma’s van het Duitse liberalisme aan het einde van de negentiende eeuw.

Wetenschap, politiek en onderwijs 1879-1892

Nadat Bismarck in 1871 universeel stemrecht (voor mannen) had ingevoerd, ontstond een langdurige strijd rond het Duitse onderwijs en de *Volkschule* (basisschool) in het bijzonder. Een stabiele democratie staat of valt bij verantwoordelijke burgers, en om die te creëren is onderwijs van cruciaal belang. Van oorsprong was het Duitse basisonderwijs christelijk, maar in de jaren zeventig werd de roep om een sterke scheiding tussen kerk en staat steeds sterker. Liberalen eisten dat de secularisering van het onderwijs eindelijk doorgedrukt zou worden. Aangevoerd door de Pruisische minister van culturele zaken, Falk, werd de basisschool een strijdgrond voor de *Kulturkampf*.⁶² Honderden katholieke docenten werden ontslagen. Kort na de cultuurstrijd viel Falk hetzelfde lot ten deel.

Bismarck, die zoals eerder vermeld in 1890 door Wilhelm II werd ontslagen, werd opgevolgd door generaal Leo von Caprivi. Met hem begon de zogenaamde *neue Kurs*, die zich meer richtte op wederzijds begrip en verzoening. Hij werd meteen geconfronteerd met een delicaat probleem: onderwijs.⁶³ De vervanger van Falk, Heinrich von Goßler, wilde namelijk de antikatholieke wetgeving in het onderwijs verder doorvoeren. Caprivi verwierp het voorstel, dat in strijd was met zijn politiek van tolerantie. Goßler nam ontslag en werd vervangen door de conservatieve christen Robert von Zedlich-Trützscher. Hij kwam met een wetsvoorstel om de scholen weer confessioneel te maken. Daarvoor moest een meerderheid van de katholieke en conservatieve partijen te vinden zijn. Voor de vele liberalen die het verlies van de *Kulturkampf* nog niet verwerkt hadden ging dit te ver. Nipperdey: ‘Gegen die neue

⁶⁰ Boyd, *Rudolf Virchow* (n. 8) 188.

⁶¹ Het voert te ver om de vergelijking hier in detail uit te werken, maar Virchows ‘Freiheit der Wissenschaft im modernen Staat’ vertoont treffende overeenkomsten met Webers ‘Wissenschaft als Beruf’. Het Duitse intellectuele klimaat van na de Frans-Pruisische oorlog kende grofweg twee tradities. Aan de ene kant van het spectrum verdedigden wetenschappers als Helmholtz, Virchow, Planck en Weber de noodzaak voor specialisatie. Dit ging vaak gepaard met een zekere terughoudendheid op het gebied van wereldbeschouwing en een toenemende nadruk op empirisch onderzoek en het belang van waardevrije wetenschap. Figuren als Zöllner, Dühring, Haeckel en Ostwald stonden aan de andere kant van het spectrum. Zij hechtten over het algemeen juist waarde aan theoretische speculatie, wereldbeschouwing, en op wetenschappelijke principes gebaseerde noties van goed en kwaad. Wegener, ‘Science and Internationalism in Germany’ (n. 8) 271-274.

⁶² Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1866-1918. Arbeitswelt und Bürgergeist* (München 1994) 530-547.

⁶³ Nipperdey, *Machtstaat vor der Demokratie* (n. 24) 705.

Vorlage (15. Januar 1892) erhob sich ein Sturm der Entrüstung bei den Liberalen und dem publizistisch tonangebenden Bildungsbürgertum.⁶⁴

Ten gevolge van de commotie werd dit voorstel afgewezen en de ontwerper ervan afgezet. Daarmee was ook Caprivi's geloofwaardigheid ernstig geschaad. Het zal geen verbazing wekken dat Haeckel actief participeerde in de oppositiebeweging. Hij publiceerde in 1892 een artikel, getiteld 'Die Weltanschauung des Neuen Kurses'. Voor Haeckel ging het nog altijd om principiële onverenigbare wereldbeelden. Zedlich-Trützschlers wetsontwerp zag hij als een oorlogsverklaring 'gegen die wissenschaftliche Weltanschauung der Gegenwart'.⁶⁵ Wat een verschil met diens voorgangers, Falk en Goßler! 'Nach Canossa! lautet jetzt die Berliner Parole', schreef Haeckel.⁶⁶ Hij begon zich sterk tegen het Berlijnse en Pruisische beleid te keren. Zijn antipathie werd zelfs zo groot dat hij de eerst zo verafschuwde *Kleinstaaterei* begon te waarderen. Zo benadrukte hij nu dat de lokale overheden hun onafhankelijkheid moesten behouden:

Preußen ist nicht Deutschland! Und noch haben wir im Deutschen Reiche zahlreiche unabhängige Fürsten, die sich ihrer Aufgabe, ihrer Ahnen, ihrer Geschichte erinnern und ihre kulturhistorische Pflicht begreifen werden! Noch regieren in den kleinen Staaten Thüringens, – im wahren Herzen Deutschlands! – die würdigen Nachkommen jener erlauchten Fürsten, die als Beschützer und Förderer der Reformation, wie später der glänzendsten Literaturperiode unser Nation, sich unsterbliche Namen in deren Geschichte erworben haben.⁶⁷

Zijn afkeer van Berlijn was zowel op het politieke als op het wetenschappelijke establishment gericht. Voor de Duitse wetenschap was diversiteit ineens een zegen, centralisatie een gevaar: 'Das größte Übel, das die deutsche Wissenschaft treffen könnte, wäre ein Berliner 'Monopol der Erkenntnis', die Zentralisation der Wissenschaft!'⁶⁸ Iedereen weet immers, welke schadelijke effecten de centralisering van de Franse wetenschap heeft gehad:

Vor einer solchen Zentralisation der deutschen Wissenschaft, die gerade in der Reichshauptstadt Berlin ganz besonders gefährlich sein würde, bewahrt uns hoffentlich zunächst die vielfache Differenzierung und die vielseitige Individualität des deutschen Nationalgeistes, der vielgeschmähte deutsche Partikularismus.⁶⁹

Haeckels toenemende kritiek op de Berlijnse wetenschap en politiek is in veel opzichten vergelijkbaar met die van de astronoom Johann Karl Friedrich Zöllner en de econoom/filosoof Julius Langbehn.⁷⁰ Het echte Duitsland bevond zich volgens hen niet in het decadente en kosmopolitische Berlijn, maar in de meer zuidelijk gelegen deelstaten.

64 Ibidem.

65 Haeckel, 'Die Weltanschauung des Neuen Kurses [1892]', in: *GW* (n. 3) dl. 5, 450.

66 Ibidem 447. Vgl. Haeckel aan Oscar Hertwig 21-02-1892, in: Uschmann, *Biographie in Briefen* (n. 7) 214-215.

67 Ibidem 454-455.

68 Haeckel, 'Freie Wissenschaft und Freie Lehre [1878]', in: *GW* (n. 3) dl. 5, 289-290.

69 Ibidem 289-290.

70 F. Stern, *The Politics of Cultural Despair. A Study in the Rise of the Germanic Ideology* (Los Angeles 1961); C. Meinel, *Karl Friedrich Zöllner und die Wissenschaftskultur der Gründerzeit. Eine Fallstudie zur Genese konservativer Zivilisationskritik* (Berlin 1991); D. Cahan, 'Anti-Helmholtz, Anti-Zöllner, Anti-Dühring', in: L. Krüger ed., *Universalgenie Helmholtz. Eine Rückblick nach 100 Jahren* (Berlin 1994) 334: 'Zöllner had many friends in Leipzig, which cultivated, as Helmholtz recognized, 'a kind of rivalry between the little minds of the University of Leipzig and Berlin''. Wegener, 'Science and Internationalism in Germany' (n. 8) 280-281.

'Das politische Welträtsel'

Zoals Haeckels reactie laat zien, was het vertrouwen in het centrale bestuur van Duitsland nog uiterst fragiel. In gevallen van politieke crisis hadden lokale belangen prioriteit. 'Pruisische hegemonie' kreeg een retorische functie waar oppositiebewegingen graag gebruik van maakten. De Pruisen moesten niet denken dat zij Duitsland konden domineren. Haeckel was sinds de jaren zestig werkzaam in Jena, een kleine universiteitsstad met een grote geschiedenis, die gelegen was tussen Pruisen en het katholieke zuiden van Duitsland. Volgens Haeckel was Jena het ware hart van Duitsland: de reformatie, het neo-humanisme van Goethe en Schiller, en de bloei van de kantiaanse filosofie waren allemaal van Thüringen uitgegaan. De beroemde slag bij Sedan tijdens de Frans-Pruisische oorlog was wraak voor de slag bij Jena in 1806. Haeckel hield niet van metropolen als Berlijn, Wenen en Parijs, maar koesterde de gemoedelijke sfeer van centraal Duitsland. Zijn affectie voor het landelijke leven en zijn vele reizen laten een andere kant zien van deze prediker van de vooruitgang. In een van zijn reisbrieven schreef hij met enig goedkeuren: 'Hier ist es, wo der Pessimismus, die in unsern Tagen wieder auflebende Philosophie des Unbewußten, zuerst klaren Ausdruck fand'.⁷¹ Uit veel brieven komt een beeld naar voren van een gedesillusioneerde man. Hij schreef een vriend dat hij het 'stille Klosterleben' van zijn instituut in Jena net als 'der einsame Verkehr mit unserer herrlichen Wald- und Gebirgsnatur' in toenemende mate op prijs wist te stellen, terwijl de 'moderne Entwicklung' in Berlijn hem juist meer vijandig voorkwam.⁷² Een andere vriend bekende hij zelfs:

Ich bin überhaupt schrecklich 'reaktionär' geworden und betrachte die vielgerühmten Kulturfortschritte unserer Zeit größtenteils mit bedenklichem Mißtrauen. Jedenfalls war in der 'guten alten Zeit' das Leben gemüthlicher und auch die Wissenschaft angenehmer als in dem Eisenbahnfieber der Gegenwart, in dem sich alles überstürzt!⁷³

Natuur en politiek moesten één zijn volgens Haeckel. De realiteit was anders. Terwijl in *Die Welträtsel* de natuur werd afgeschilderd als een betoverde tuin, werd de moderne samenleving zeer negatief beoordeeld. Zo valt het boek te lezen als een reactie op de moderniteit, op de explosieve groei van de Duitse industrie vanaf de jaren 1870, en als een oproep om terug te keren naar de natuur.⁷⁴ Het is ironisch dat Haeckel uiteindelijk een religieuze vergelijking zou gebruiken om zijn leven in Jena te omschrijven. Vooruitgang was niet wat Haeckel zich erbij had voorgesteld.

Slot

De term 'politiek *Welträtsel*' werd door Haeckel gebruikt voor het probleem van de Duitse verdeeldheid, dat Bismarck zou hebben opgelost. Je zou de term ook kunnen gebruiken om aan te duiden dat *Die Welträtsel* ook een politiek boek is. Maar het begrip is bovenal goed van toepassing op Haeckel zelf. Historici verschillen sterk van mening over zijn politieke agenda. Daniel Gasman ziet in zijn evolutionair-monisme een van de wortels van de nazi-ideologie. Richards heeft op zijn beurt veel artikelen geschreven die Haeckel van deze beschuldiging vrijpleiten. Deze discussie leidt echter de aandacht af van de relevante politieke context van

71 Haeckel in: Uschmann, *Biographie in Briefen* (n. 7) 191.

72 Haeckel aan B. v. Carneri 20-12-1898, in: *Ibidem* 221.

73 Haeckel aan C.T. v. Siebold 14-01-1880, in: *Ibidem* 157-158.

74 Daum, *Wissenschaftspopularisierung* (n. 5) 306-307, 313-323. K-M. Kodalle ed., *Angst vor der Moderne. Philosophische Antworten auf Krisenerfahrungen. Der Mikrokosmos Jena 1900-1940* (Würzburg 2000).

Haeckels leven en werk. In combinatie met recente doorwrochte studies naar het wetenschappelijke werk en de *Weltanschauung* van Haeckel, kan dit de indruk wekken dat hij zich nauwelijks bezighield met de Duitse politiek. Hoewel historici op de hoogte zijn van zijn betrokkenheid bij de *Kulturkampf*, hebben ze hier in verhouding erg weinig aandacht voor.

In dit artikel heb ik geprobeerd om de ontwikkeling en de contouren van het politieke denken van Haeckel op basis van beschikbare bronnen in grote lijnen te beschrijven. Hieruit blijkt allereerst dat hij zich continu heeft beziggehouden met de Duitse politiek. Er is ook een ontwikkeling waar te nemen in de wijze waarop zijn ideeën tot uiting kwamen. Eerst nam hij min of meer passief en impliciet deel aan de politiek (in de vorm van correspondentie en *Weltanschauung*), later sprak hij zich publiekelijk uit over concrete politieke ontwikkelingen. Haeckel was weliswaar geen politicus in de enge zin van het woord, zoals Virchow, maar hij was een belangrijke speler in maatschappelijke debatten. Daarnaast hebben we gezien dat wetenschap en politiek voor Haeckel geen gescheiden werelden waren. Zijn nadruk op *Weltanschauung* lijkt op het eerste gezicht misschien ver verwijderd van de politieke realiteit. In werkelijkheid was Haeckels denken juist in dit opzicht van politieke betekenis. Sleutelbegrippen als ‘voortgang’ en ‘monisme’ reflecteerden liberale idealen. Bovendien was de nadruk op *Weltanschauung* zelf al typisch voor het traditionele Duitse liberalisme. De controverse met Virchow brengt dit verband duidelijk naar voren. Waar het liberalisme oude stijl gebonden bleef aan principes en *Weltanschauung*, koos het nieuwere liberalisme voor pragmatisme.

Deze tweespalt binnen het liberalisme geeft al aan dat het moeilijk is om in generaliserende termen over het Duitse liberalisme te spreken. Daarom ben ik in dit artikel met meer detail ingegaan op de politieke ontwikkelingen dan gebruikelijk is in wetenschapshistorische publicaties. Als we Haeckel willen plaatsen ten opzichte van het Duitse liberalisme, dan moeten we steeds kijken naar de politieke constellatie van het moment. De Duitse politiek was voortdurend in ontwikkeling en hetzelfde gold ook voor het liberalisme. Soms splitsten partijen zich af, soms kwamen zij weer bijeen, soms veranderden zij van koers. Haeckel volgde de actualiteit op de voet en moest zich steeds opnieuw positioneren tegenover de Duitse politiek. Bepaalde thema's keerden hierin weliswaar terug, maar onder veranderende omstandigheden stond niets vast. Om Haeckels participatie in maatschappelijke debatten te begrijpen, mogen historici de actualiteit niet uit het oog verliezen. Pas dan zien we iets anders in hem dan voorgeschiedenis of werkingsgeschiedenis. Hij was een man van zijn tijd.

Met dank aan Bert Theunissen, Paul Ziche en Ab Flipse, alsmede aan twee anonieme referees.